

ارزیابی زیبایی‌شناسانه منظر خیابان لاله‌زار در دوره پهلوی اول، با استناد بر قوانین مصوب شهری در دهه اول و دوم قرن چهاردهم هجری*

محمد آتشین‌بار^{۱*} - احمد ندایی‌فرد^۲

۱. محقق پسادکتری، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
۲. دانشیار گروه طراحی صنعتی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۱ تاریخ اصلاحات: ۱۳۹۹/۰۸/۰۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۰۹/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

چکیده

در جامعه رشدنا یافته اواخر قاجار، رویکرد تجلیل از فرهنگ و تمدن ایران باستان منشا تحولات شهری شد تا آن جا که ملی‌گرایی پهلوی اول، به مثابه بنیان فکری حاکمیت در رأس فعالیت‌های توسعه‌ای قرار گرفت. دگرگونی‌های اجتماعی، اقتصادی و فنی هم‌زمان با دیدار دولت‌مردان و روشنفکران و دانش‌آموختگان از اروپا جنبشی را در شهرسازی ایران رقم زد که بیش از همه کوچه و گذرها را متأثر نمود و احداث «خیابان» به عنوان محور توسعه شهر با الگوی خطوط راست در دستور کار قرار گرفت. ادامه این سیاست در شهر طی دو دهه، منشا تغییرات بسیاری شد و زیبایی‌شناسی خیابان‌ها را نیز از یک امر حاشیه‌ای به یک امر محوری تبدیل نمود. جلوه‌های این تغییر در ادراک مخاطب از خیابان در دوره پهلوی اول تاثیر بسزایی داشت که تا امروز نیز اثرات آن باقی است. خیابان لاله‌زار در اواخر قاجار و دوره پهلوی اول از خیابان‌های اصلی در مرکز شهر تهران شمرده می‌شد و مورد توجه حاکمیت بود. این مقاله با هدف یافتن روابط حاکم در تدوین سیاست‌های زیبایی‌شناسی احداث خیابان‌های دوره پهلوی اول و طرح پرسش در خصوص «معیارهای زیبایی‌شناسی خیابان‌های پهلوی اول»، به ارزیابی این معیارها در خیابان لاله‌زار می‌پردازد. روش پژوهش تحلیل تاریخی است و قوانین شهری مرتبط با احداث خیابان در دوره پهلوی اول مهم‌ترین منبع تحلیل تلقی می‌شود. تبیین معیارهای زیبایی‌شناسی خیابان اولین گام پژوهش است؛ در گام بعدی، این معیارها در خیابان لاله‌زار به مثابه نمونه یک خیابان توسعه‌یافته در آن دوره تحلیل می‌شود. هندسه و ابعاد تجسمی، دو محور اصلی زیبایی‌شناسی خیابان در دوره پهلوی اول هستند که ادراک مخاطب را از خیابان به یک فضای هنری سوق می‌دهند. نگاه زیبایی‌شناسانه به خیابان به مثابه یک اثر هنری در دوره پهلوی اول از نتایج اصلی پژوهش است.

واژگان کلیدی: منظر خیابان، لاله‌زار، زیبایی‌شناسی، پهلوی اول، قوانین شهری، تهران.

۱. مقدمه

بسیاری از روشنفکران علت اصلی قدرت گرفتن پهلوی اول را در شروع قرن چهاردهم شمسی، عقبماندگی جامعه ایران در دوره قاجار می‌دانند. رضاشاه با تبلیغ مظاهر تمدن، ذهن مردم را از دو جنبه با خود همراه کرد: اول، آشتی ایران فاخر باستانی با مظاهر مدرنیته؛ دوم تعجیل در این امر جهت جلوگیری از عقب‌گرد کشور. در نهایت در اسفندماه ۱۲۹۹ شمسی رضاخان وارد تهران شد و قدرت را به دست گرفت و با آغاز حکومت پهلوی، دیدگاه‌های ملی‌گرایی و مدرنیسم ایرانی بر توسعه شهرها سایه انداخت.

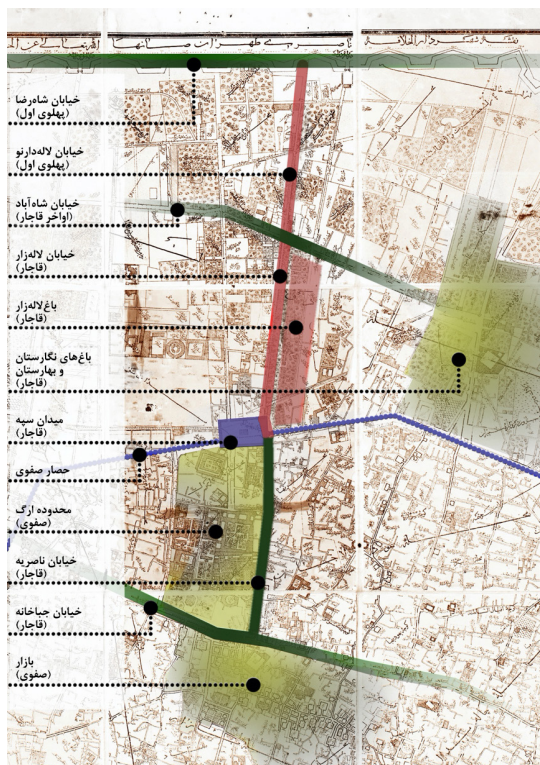
برای رضاشاه، انتخاب میان رویکردهای سنتی اداره شهر و الگوهای توسعه شهری در غرب، امر تردیدبرانگیزی نبود؛ دگرگونی‌های اجتماعی، اقتصادی و فنی به همراه بازدید دولت‌مردان، روشنفکران و دانش‌آموختگان از اروپا، وی را بر آن داشت تا بر پایه تفکر مدرنیست غرب، تهران را توسعه دهد. به دنبال این تصمیم جنیشی در شهرسازی ایران رقم خورد که بیش‌ترین تاثیر را بر مدرنیزاسیون تهران به واسطه مداخله در خیابان‌ها داشت. وی با مداخله دستوری به توسعه و ساماندهی خیابان به مثابه نماد اقتدار حاکمیت اقدام نمود. توسعه شهرهای فرانسه در نیمه دوم قرن نوزدهم (ناپلئون سوم^۱ - هوسمان^۲) و آلمان در اوایل قرن بیستم (هیتلر^۳ - اشپیر^۴) از مهم‌ترین منابع الهام پهلوی اول در این رویکرد بوده است.

زیبایی‌شناسی برآمده از سیاست توسعه شهری بر مبنای احداث دستوری خیابان از یک منطق اقتدارگرایانه پیروی می‌کند، لذا مبتنی بر نظم حداکثری است که قوانین ریاضی در آن ارجحیت دارد و سایر جنبه‌ها در اولویت‌های بعدی قرار می‌گیرند؛ اما در دوره پهلوی اول این نظم حداکثری تعدیل و با کارکرد فضا به مثابه محل حضور اجتماع، هماهنگ شد. ساخت میادین با ساختمان‌های دولتی و نهادهای عمومی در اطراف آن، تغییر نمای ساختمان‌ها، نصب مبلمان شهری در فضاهای باز، سنگفرش خیابان‌ها، تغییر فعالیت خیابان (ساخت هتل، دانشگاه، مدرسه و ساختمان‌های دولتی) از مهم‌ترین اقداماتی است که در چارچوب این زیبایی‌شناسی، منظر خیابان‌های تهران را تغییر داد.

زیبایی‌شناسی خیابان‌های دوره پهلوی اول در تهران دربردارنده حس مطلوبیتی است که ردپای آن در آثار هنری و ادبیات دهه بیست و سی، در خاطرات تهرانی‌ها و نیز در آثار معماری به‌جامانده از آن دوره قابل پی‌گیری است. تصویر کردن خیابان لاله‌زار در سینما به عنوان بستر ملاقات‌های قشر روشنفکر یا متمدن تهران قاجار و پهلوی بسیار مرسوم بوده و سریال هزارستان ساخته علی حاتمی نمونه بارز آن است. از آثار ادبی متعددی که زندگی شهری خیابان لاله‌زار را روایت می‌کند نیز می‌توان به کتاب خاطره‌های پراکنده گلی ترقی (۱۳۷۱) اشاره

کرد که از خیابان لاله‌زار یاد می‌کند: «جاده بهشتی‌ست که از میان خواب و خیال‌های ما عبور می‌کند و پر از وعده‌های کیف‌آور و اتفاق‌های مسحورکننده است؛ مغازه‌های پوشاک، سینماها، عکس هنرپیشه‌های فرنگی، کوچه برلن و سروصداهایش و کتاب‌فروشی معرفت ته خیابان لاله‌زار مرکز شعر و ادبیات دنیا، آن همه کتاب، آن همه کلمه، آن همه فکر، آن همه خوشبختی!»
لاله‌زار از مهم‌ترین خیابان‌هایی است که با توجه به ساخت آن در دوره قاجار و توسعه و بهره‌برداری در دوره پهلوی اول، سیاست‌های زیباسازی آن دوره در آن قابل مشاهده و تحلیل است (شکل ۱).

شکل ۱: نقشه موقعیت خیابان لاله‌زار نسبت به عناصر سازمان فضایی شهر بین سال‌های ۱۲۶۰ تا ۱۳۲۰ روی نقشه عبدالغفار نجم‌الملک، ۱۲۷۰ شمسی

(مرکز اسناد و تامین منابع علمی دانشگاه تهران)

اتصال مرکز شهر صفوی (بازار و ارگ) به مرکز جدید دوره قاجار (میدان سپه) از طریق خیابان ناصریه و امتداد آن تا اتصال به دیوان‌خانه دولتی (محدوده باغ‌های نگارستان و بهارستان) در دوره قاجار و خیابان شاه‌رضا، مرکز فرهنگی تهران در دوره پهلوی اول از طریق خیابان لاله‌زار.

۱-۱- سؤال اصلی

سیاست‌های اصلی زیباسازی خیابان در دوره پهلوی اول چه بوده است؟
زیبایی‌شناسی خیابان لاله‌زار، با توجه به کارکرد فرهنگی-هنری آن در دوره پهلوی اول، چگونه ارزیابی می‌شود؟

۲-۱- پیشینه تحقیق

مطالعات صورت گرفته در خصوص تحولات مفهوم خیابان در دوره پهلوی اول را می‌توان در قالب گروه‌های ذیل دسته‌بندی کرد:

- بررسی جریان تحولات شهری در دوره قاجار و پهلوی و شروع مدرنیته ایرانی (آتشین‌بار و متدین، ۱۳۹۷؛ پاکزاد، ۱۳۹۵)، تحلیل شکل‌گیری مدرنیته در ایران و تبیین دگرگونی در مفهوم شهر (کیانی، ۱۳۸۳؛ بانی‌مسعود، ۱۳۸۸) که به مفاهیم شکل‌گیری و کانسپت احداث خیابان می‌پردازند.

- تحول سیاست‌های شهری و تغییرات سازمانی و ساختاری (بمانیان، ۱۳۸۵؛ شعبانی و کامیاب، ۱۳۹۱)، لاله‌زار به مثابه سمبل نوگرایی جامعه ایرانی و تحولات تاریخی آن (پولادوند، ۱۳۸۹؛ حبیبی و اهری، ۱۳۸۷) که به ابعاد کالبدی و مورفولوژیک خیابان توجه دارند. این پژوهش نگاهی ترکیبی به مباحث این حوزه داشته و با انطباق ضرورت احداث خیابان و ابعاد شکلی آن، تفسیری بدیع از زیبایی‌شناسی خیابان ارائه می‌دهد.

۳-۱- روش پژوهش

نوشته حاضر، پژوهشی کاربردی در زمینه تحلیل زیبایی‌شناسی خیابان است که بر اساس روش ابداعی «ماتریس ارزیابی منظر خیابان» برگرفته از رساله دکتری نگارنده (آتشین‌بار، ۱۳۹۲) و تکمیل‌شده در گروه چندرشته‌ای مورفوسیتی^۵، به مطالعه کیفی زیبایی‌شناسی خیابان لاله‌زار می‌پردازد. مطالعه مورد نظر یک تحلیل تاریخی است که با بررسی قوانین شهری مرتبط با شکل‌گیری خیابان در دوره پهلوی اول، معیارها و شاخص‌های زیبایی‌شناسی خیابان را استنباط نموده و با ارزیابی تطبیقی شاخص‌ها در تصاویر قدیمی از لاله‌زار

(شکل ۷-۱۳)، سعی در اولویت‌بندی آن‌ها دارد. مراحل اصلی پژوهش به شرح ذیل است:

الف- بررسی روند تحولات تاریخی خیابان لاله‌زار در دوره‌های قاجار و پهلوی اول؛

ب- تبیین معیارهایی برای ارزیابی زیبایی‌شناسی خیابان در قوانین شهری و انطباق آن با توسعه لاله‌زار در دوره پهلوی اول؛

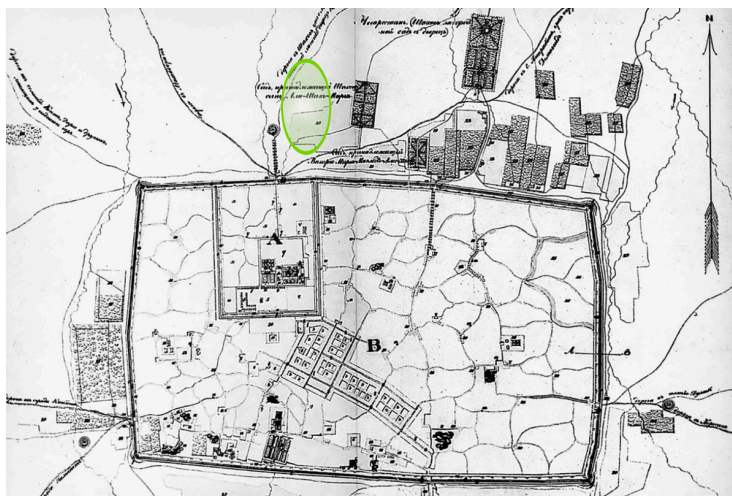
پ- تحلیل زیبایی‌شناسانه خیابان لاله‌زار؛

ج- تحلیل چرایی و بیان جهان‌بینی و فلسفه زیبایی‌شناسی مورد نظر.

۲. تحولات اندیشه و معماری خیابان از قاجار تا پهلوی دوم در خیابان لاله‌زار

شکل‌گیری تهران در اسناد تاریخی به قرن نهم میلادی بازمی‌گردد و به کثرت آب و درختان چنار شهرت دارد. اولین حصار تهران (۹۶۱ هجری قمری) در دوره شاه‌طهماسب و حصار دوم (۱۲۸۴ هجری قمری) در دوره ناصرالدین‌شاه برای توسعه شهر ساخته شد (اتحادیه، ۱۳۷۷، ۲۹). در همین زمان نهادهای حکومتی نیمه‌سنی-نیمه‌مدرن برای اداره شهر شکل گرفت. رویکردهای توسعه و اداره شهر که تا زمان ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴ هجری قمری)، یک زنجیر متصل از سنت‌های گذشته بود، در این دوره به سمت تقلید از غرب پیش رفت. این تمایل در حالی بود که یاکوب ادوارد پولاک^۶، پزشک اتریشی ناصرالدین‌شاه پایتخت را چنین ترسیم می‌کند: «این شهر هیچ بنای معظم ندارد [...] کوچه‌های تهران تنگ، زاویه‌دار، بی‌نظم و بن‌بست هستند و تنها روشنایی آن‌ها چراغ‌های کوچک نفتی آن هم تا ساعت ده شب است (پولاک، ۱۳۶۸، ۶۵-۶۱۷)» (شکل ۲).

شکل ۲: جانمایی محدوده باغ لاله‌زار در اولین نقشه تهران، ۱۸۲۶م (۱۲۰۴ شمسی)، سروان نازکوف.

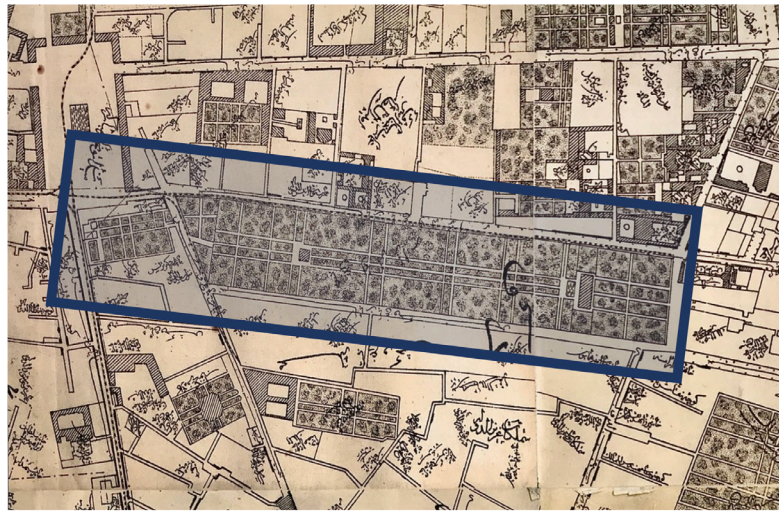

تنها خطوط توپوگرافی یا انتقال آب در آن مشخص است؛ در شرق آن باغ نگارستان و در غرب خیابان فردوسی (علاءالدوله و پیش از آن امین‌السلطان) جانمایی شده است (شیرازیان، ۱۳۹۷، ۳۲).

ناصرالدین‌شاه در تاریخ ۱۹ آوریل ۱۸۷۳ (۱۲۹۰ هجری قمری) به تشویق صدراعظم خود میرزا حسن‌خان سپهسالار برای سفر به اروپا از تهران خارج و اوایل ماه جولای همان سال، پس از بازدید از چند شهر اروپایی وارد فرانسه شد (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۶۹) و طی مراسم باشکوهی در خیابان شانزله‌لیزه^۷ «با حرکت دسته‌ای فیل

در پیشاپیش موکب همایونی» (امانت، ۱۳۸۳، ۵۵۶) مورد استقبال قرار گرفت. این مراسم چنان در وی اثر نهاد که در بازگشت، درصدد احداث شانزله‌لیزه‌ای در پایتخت برآمد (شهری‌باف، ۱۳۸۳)؛ خیابان لاله‌زار محصول این دستور پادشاه است (هدایت، ۱۳۷۵).

شکل ۳: خیابان لاله‌زار در دوره قاجار، نقشه دارالخلافة تهران، ۱۳۰۹ق (۱۲۷۰ شمسی)، عبدالغفار نجم‌الملک

(شیرازیان، ۱۳۹۷، ۳۵)

ناصری و مظفری در آن ساکن شدند (همان). «در قسمت شرقی، باغ وحشی ایجاد شد که قفس‌هایی برای نگهداری وحوش و پرندگان در آن ساخته بودند و حیوانات آن از نقاط مختلف تامین می‌شد» (نوربخش، ۱۳۸۱، ۳۷۳). خیابان تازه‌تاسیس لاله‌زار که از میدان توپخانه آغاز و به سراه لاله‌زار می‌رسید، هشتصد قدم طول داشت و به سبک سنت کهن خیابان در ایران (آتشین‌بار و متدین، ۱۳۹۷) در دو سوی آن، درخت کاشته و جوی‌های آب جاری بود. ارنست اورسل^۸، جهانگرد بلژیکی از سفرش به ایران می‌نویسد: «این خیابان خوب سنگفرش شده و در طول جویباری که در دو طرف خیابان جاری است، درختان فراوانی کاشته بودند [...] خیابان به دکتر طولوزان نیز معروف می‌باشد زیرا او که پزشک و حکیم مخصوص و مشاور مورد اعتماد ناصرالدین‌شاه است در این خیابان سکونت دارد» (اورسل، ۱۳۵۳، ۱۱۰-۱۱۳) (شکل ۴).

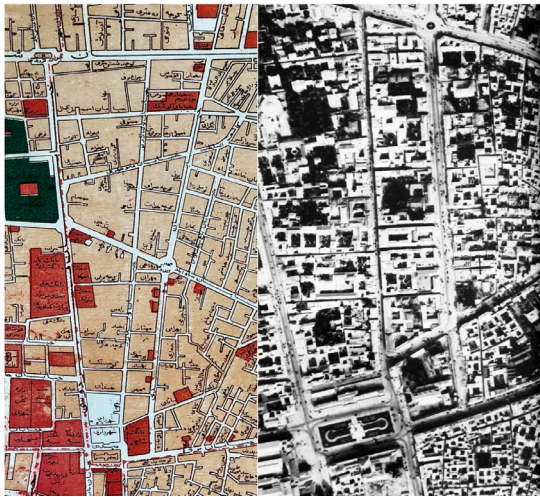
باغ لاله‌زار در زمان فتح‌علی‌شاه قاجار از گسترده‌ترین و سرسبزترین باغ‌های خارج شهر تهران به حساب می‌آمد (شکل ۱ و ۲). این باغ که به دستور وی «در خارج از حصار احداث شده و محل تفریح رجال و بزرگان بود» (نجمی، ۱۳۵۶، ۱۵۶)، دو بنای مجزا داشت که بنای اصلی عمارتی دو طبقه و بنای دیگر به فاصله حدود ۴۰۰ متر، به کلاه‌فرنگی مشهور گشت. این باغ مدت‌ها محل پذیرایی سفرا و نمایندگان دولت‌های خارجی بود (ذکاء، ۱۳۴۹) و «در سال ۱۱۵۴ شمسی، زمانی که باغ نگارستان را می‌ساختند، ژنرال گاردان^۹ به تهران آمد و در این باغ ساکن شد» (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۰۵). لاله‌زار در دوره قاجار باغی تفریحی بود که هر چند جایگاه و موقعیت باغ نگارستان را به عنوان باغ سلطنتی نداشت، اما مورد استقبال درباریان قرار گرفته بود. در این زمان، «لاله‌زار باغ پر دارودرخت مصفایی بود که لاله‌های خودرو در آن می‌روییده و با نرده‌های چوبی‌اش، از جمله تفرج‌گاه‌ها به حساب می‌آمده است» (شهری‌باف، ۱۳۸۳، ۲۷۶).

ناصرالدین‌شاه در پی بازگشت از فرنگ و تجربه منحصر به فردی که از حضور در خیابان شانزله‌لیزه به دست آورده بود، دستور احداث خیابان لاله‌زار را با الگوی خیابان اروپایی در باغ لاله‌زار داد (شکل ۳). بدین منظور، حصار و نرده‌های باغ، تخریب؛ درختان بخش غربی (بین خیابان‌های لاله‌زار و علاءالدوله) قطع، و زمین‌های آن میان نزدیکان شاه تقسیم گشت و صدراعظم، نایب‌السلطنه و عده‌ای از رجال

این خیابان یکی از ایستگاه‌های واگن‌اسبی و بهترین تفرج‌گاه برای جوانان جلوه‌گر و اهل مد بود (پورحسین، ۱۳۸۸). ترکیب امور سیاسی و اجتماعی در لاله‌زار موجب شد فعالیت‌های عمومی خیابان مورد توجه قرار گیرد و از جنبه اشرافی آن کاسته شود.

خیابان لاله‌زار با آغاز پهلوی اول هم‌چنان صورت قاجاری خود را داشت با این تفاوت که به یکی از خیابان‌های اصلی سازمان فضایی شهر تبدیل شده بود و مرکز شهر را به حاشیه شمالی که بخش اعیان‌نشین بود متصل می‌کرد (شکل ۵). این امر موجب شده بود تا خدمات گران‌قیمت وارد خیابان شود و پهلوی نسبت به توسعه کالبدی آن اقدام کند. ژاک هردوان^{۱۲} سیاستمدار فرانسوی که در سال‌های ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۵ به ایران سفر کرده، وضعیت لاله‌زار را چنین توصیف می‌کند: «خیابان لاله‌زار که طولش نسبت به عرضش بسیار زیاد است، به میدان توپخانه منتهی می‌شود و منظره آن، طوریکه بیننده گمان می‌کند مستقیماً به برف‌های توچال می‌رسد. کثرت رفت و آمد درشکه و پیاده، این خیابان را شبیه یکی از خیابان‌های محله فرانسوی‌ها در سوییس جلوه می‌دهد» (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۸۹).

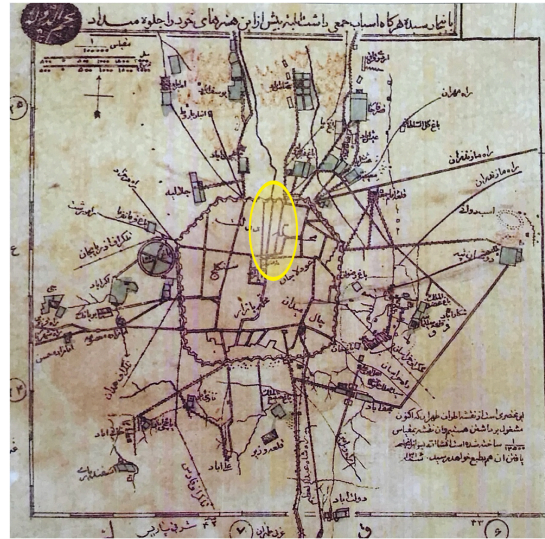
شکل ۵: خیابان لاله‌زار ارتباط‌دهنده شهر قدیمی (ارگ و میدان سپه) به شهر جدید (خیابان بوذرجمهری و شاه‌رضا)

شکل راست: فوتوموزاییک بخشی از تهران بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۲۱ شمسی؛ شکل چپ: نقشه تهران، دایره جغرافیایی ستاد ارتش، ۱۳۲۷ شمسی. (شیرازیان، ۱۳۹۷، ۱۴۵-۱۵۴).

مطلوبیت و محبوبیت خیابان لاله‌زار حتی در سال ۱۳۰۱ که همه معابر تهران تعریض شد نیز ادامه داشت؛ بنابراین عرض خیابان تنها در نقاطی که به علت تجاوز بناها به حریم معبر تنگ می‌شد، اصلاح و کف آن آسفالت گردید. در اواخر دوره پهلوی که لاله‌زار جنوبی کانون فعالیت‌های تفریحی-هنری بود، رضاخان بخش جدیدی به آن اضافه

شکل ۴: تبدیل خیابان لاله‌زار به یکی از خیابان‌های اصلی دارالخلافه ناصری برای توسعه و اتصال به شمال شهر

دو خیابان موازی در شرق و غرب آن به ترتیب خیابان باغ‌وحش و فردوسی هستند. نقشه مختصر اطراف تهران، ۱۳۱۶ قمری (۱۲۷۷ شمسی)، سرتیپ عبدالرزاق بغایری (شیرازیان، ۱۳۹۷، ۵۶).

خیابان لاله‌زار در دوره ناصرالدین‌شاه بیش‌تر یک تفرج‌گاه طبیعی است و تا اواخر قاجار، مغازه‌های یک سمت آن به تدریج ساخته می‌شود. در همان دوره، مغازه‌های مد روز هم‌چون «کنتوآر»^{۱۳} که اجناس فرنگی می‌فروخت، خانه فرانسه، تجارت‌خانه هلندی و اداره پست در این محدوده احداث گشت. گراند هتل، اولین هتل به سبک اروپایی و محل اقامت مسافرین خارجی در قسمتی از باغ و خانه شمس‌الدوله و سیف‌الدوله تاسیس شد و کنسرت‌های عارف قزوینی و یکی دو نمایش از میرزاده عشقی در آن به نمایش درآمد (برومندی، ۱۳۸۷، ۱۸-۲۰). هاینریش بروکش^{۱۴}، که در سال ۱۲۶۵ هجری شمسی مصادف با اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه به تهران آمده، منظره خیابان لاله‌زار را چنین توصیف می‌کند: «مردان و زنان جدا از هم در خیابان مشجر لاله‌زار با قدم‌های آهسته گردش می‌کنند» (حبیبی و اهری، ۱۳۸۷، ۱۲).

لاله‌زار اولین خیابانی است که در آن، تئاتر، کافه و سینما ساخته شد و نام اصناف ساکن در خود را نگرفت. در جریان انقلاب مشروطه از سال‌های ۱۲۸۰، این فضاها به محل بحث‌های سیاسی تبدیل شد. سپس در دوره احمدشاه و اوایل پهلوی، «تماشاخانه‌های تهران از جمله تئاتر ملی، تئاتر دهقان، تئاتر نصر و تئاتر پارس و بعدها تئاتر حافظنو و یاس در آن افتتاح و خیابان به کانون هنرهای نمایشی تهران بدل گردید» (برومندی، ۱۳۸۷، ۲۰). خیابان لاله‌زار که در اواخر دوره قاجار رونق گرفته، سنگفرش بود و نخستین خیابانی شد که در آن برق‌کشی کردند.

گذرگاه‌ها مصوب سال ۱۳۱۸ (جمشیدزاده، ۱۳۹۰، ۱۲۸-۱۳۰) از قوانینی است که مهم‌ترین تاثیر را بر تجسم خیابان‌ها گذاشت. این آیین‌نامه شانزده ماده‌ای باعث گردید نظام طراحی نما در جزییات بالکن، ورودی و ملحقات نما مثل لوله بخاری و آب‌چکان متحول شود.

برخی از مهم‌ترین مفاد آیین‌نامه عبارتند از: ماده ۱: پیش‌آمدگی از متدادی که برای ساختمان‌ها معین شده حساب خواهد شد ولو اینکه بناها در این امتداد قرار نگرفته باشد؛ این امر باعث گردید ریتم ساده جداره در خیابان شکسته و شاهد بیرون‌زدگی و فرورفتگی‌های متعدد در خیابان باشیم.

ماده ۵: نصب هر نوع سرلوحه و آگهی به درخت و یا در عرض و آویختن آن‌ها به دیوار ممنوع است.

ماده ۶: کارگذارن درب و پنجره‌ای که به طرف گذر، باز و موقع باز شدن از سطح نما تجاوز کند ممنوع است.

ماده ۷: نصب لوله بخاری به دیوار خارجی که مشرف به گذر باشد و یا خروج آن از دیوار ممنوع است.

ماده ۸: ریزش آب ناودان و امثال آن به سطح پیاده‌رو ممنوع بوده و انتهای این قبیل مجاری باید موادی باشد که آب آن‌ها از زیر سطح پیاده‌رو عبور نماید.

ماده ۱۰: نصب پله‌ای که از امتداد ابنیه جلوتر قرار گیرد ممنوع است.

شکل ۷: ورودی خیابان لاله‌زار از میدان سپه

(تهامی، ۱۳۸۶)

خطی‌بودن از اصول مهم احداث خیابان در دوره پهلوی اول است که در نگاه حاکمیت زیباست؛ نظم حداکثری حاصل از خیابان مستقیم دربردارنده اقتدار حاکمیت در ذهن مخاطب است که می‌تواند سایر نظم‌ها در طراحی و جزییات را نیز به همراه داشته باشد. این تصویر محل اتصال خیابان لاله‌زار و میدان سپه در سال‌های ۱۳۱۰ است که این نظم را به تصویر می‌کشد. خیابان خطی لاله‌زار تاکیدی بر تصمیم و قدرت حاکمیت در احداث خیابان است.

شهر ساخته شده بر طبق اصول معماری و مهندسی نبوده و به این جهت در اغلب قسمت‌ها معابر کج و معوج است برای نظارت بلدیه در بناهای جدید الاحداث مخصوصا قسمت شارع با مناظر مطبوع‌تری ساخته و رعایت اصول هندسی شود» (شکل ۱۴).

پیوستگی (شکل ۸): «اراضی یا بناء خرابی که در داخل شهر واقع و دیوار به طرف خیابان یا شارع یا میدان نداشته و منافی با نظافت و زیبایی شهر باشد بعد از اخطار بلدیه به مالک یا متولی تا سه ماه از تاریخ ابلاغ یا اخطار به او باید بنا یا دیوار بسازد و هر گاه حاضر برای ساختمان یا دیوار نشود بلدیه به خرج مالک یا عواید موقوفه دیواری متناسب با دیوارهای سایر نقاط آن خیابان یا میدان خواهد ساخت» (قانون احداث و توسعه معابر، ۱۳۱۲، بند نهم).

تجانس (شکل ۹): «در صورتی که بعد از توسعه یا احداث خیابان یا میدان، مالک ملک مجاور خیابان یا میدان نخواهد بنایی بکند یا دیواری بکشد که متناسب با دیوارهای سایر نقاط خیابان یا میدان مزبور باشد، بلدیه به خرج مالک دیواری متناسب با مجاور خواهد ساخت و مالک مزبور باید مخارج آن را بدهد» (قانون احداث و توسعه معابر، ۱۳۱۲، تبصره بند پنجم).

۲-۳- معیار تجسمی

معیار تجسمی به معنای جسمیت یافتن خیابان به دست معمار است و با شاخص‌های تناسب (نسبت ارتفاع به عرض خیابان)، شفافیت (استفاده از شیشه در بازشوها)، مصالح و پیش‌آمدگی قابل ارزیابی است.

تناسب (شکل ۱۰): در سال ۱۳۱۱ نخستین مقررات در مورد نماسازی بعضی از خیابان‌های تعریض شده به ساکنان حاشیه‌ای این خیابان‌ها اعلام شد که بر اساس آن، مالکان موظف بودند «دیوارها و بناهای یک‌طبقه را تا ارتفاع سه متر و دو طبقه را تا هشت‌ونیم متر بیش‌تر بالا نیاورند» (شعبانی و کامیاب، ۱۳۹۱، ۸۶).

شفافیت (شکل ۱۱): در سال ۱۳۰۳ دستورالعملی برای بازشوی مغازه و خانه‌ها اجرا شد که می‌بایست به سمت داخل باشد (بند ۲ از شکل ۱۴)؛ هم‌چنین در سال ۱۳۰۷ بلدیه تهران دستورالعملی را در مورد تعویض در مغازه‌ها و جایگزینی آن با در و پنجره شیشه‌دار صادر و حتی در ادامه تهدید کرد که در صورت عدم توجه مالکان، بلدیه خود راسا تغییرات مذکور را انجام خواهد داد (همان).

مصالح (شکل ۱۲): در سال ۱۳۱۱ مقرر شد مالکین نمای ساختمان را به وسیله معمار نقشه‌کش در دو ورقه ترسیم و به بلدیه ارائه کنند تا با تطبیق با نقشه مصوب، جواز آن صادر شود. در این مقررات، احداث بنای خشتی، چینه‌ای و کاهگلی نیز با ممنوعیت مواجه شد (همان). در دستورالعمل وزارت کشور مورخ دوم اردیبهشت ۱۳۱۹ نیز به‌کارگیری سنگ مرمر در ابنیه دولتی و غیره ممنوع شد. پیش‌آمدگی (شکل ۱۳): آیین‌نامه پیش‌آمدگی در

شکل ۸: عملیات اجرایی در خیابان لاله‌زار نو

(Lalehzar Digital Project)

پیوستگی از اصول اولیه زیبایی‌شناسی خیابان دوره پهلوی است که محصوریت ایجاد می‌کند و یادآورنده فضاهای سنتی ایرانی است. در احداث خیابان لاله‌زار، توده‌گذاری بر دانه‌های خالی و زمین‌های بایر از سیاست‌های اصلی بوده تا فضای ایجاد شده به‌سرعت حال و هوای خیابان بیاید.

شکل ۹: میدان توپخانه اول لاله‌زار سال ۱۳۱۵

(تهامی، ۱۳۸۶)

هماهنگی در طراحی جداره خیابان لاله‌زار و دیواره‌ها با یکدیگر، باعث گردیده فضا همگن شود.

شکل ۱۰: خیابان لاله‌زار دهه ۱۳۲۰

(همان)

رعایت تناسب اعلام شده در قوانین شهری در طراحی و احداث خیابان لاله‌زار باعث گردید این خیابان خط آسمان یک‌دست و ممتدی داشته باشد تا تأکیدی بر نظم حداکثری آن باشد.

شکل ۱۱: خیابان لاله‌زار دهه ۱۳۲۰

(Lalehzar Digital Project)

استفاده از شیشه در بازشوهای خیابان لاله‌زار این امکان را به طراح می‌داد که ضمن سبک کردن جداره بتواند تاکیدات افقی و عمودی نما را تکمیل نماید.

محدودیت استفاده مصالح در نمای خیابان لاله‌زار باعث گردید آجر و سیمان بیش‌ترین کاربرد را داشته باشد و به نوعی تداعی‌کننده قشر استفاده‌کننده از آن بود. فضاهای لوکس با آجر ساخته و تزیین می‌شد و فضاهای ساده‌تر با سیمان و بدون تزیین.

شکل ۱۲: تقاطع لاله‌زار با خیابان بوذرجمهری در دهه ۱۳۲۰

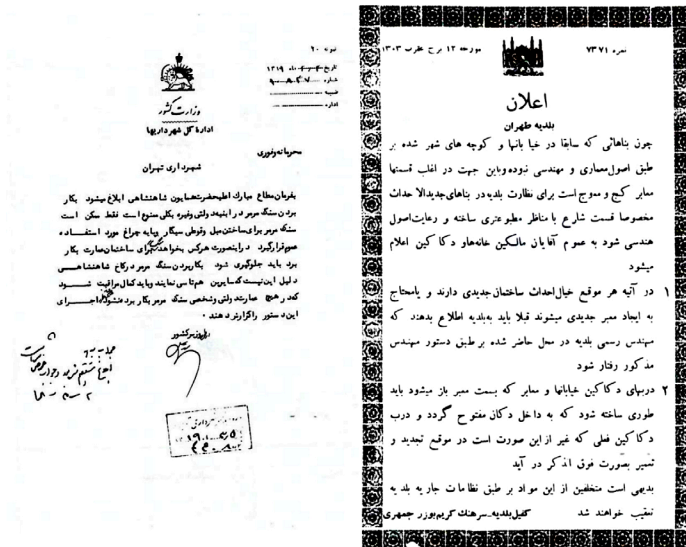
(تهامی، ۱۳۸۶)

شکل ۱۳: «کافه پارس»

شاید مهم‌ترین نمونه و اولین کافه به سبک اروپایی در تهران است که در تقاطع لاله‌زار و بوذرجمهری در اواخر پهلوی اول ساخته شد (تهامی، ۱۳۸۶).

شکل ۱۴: از راست؛ اعلان بلدیة مورخ ۱۲ آبان ۱۳۰۳ و دستورالعمل وزارت کشور مورخ ۲ اردیبهشت ۱۳۱۹

(کیانی، ۱۳۸۳، ۴۲۷؛ همان، ۴۱۹)

لاله‌زار از اولین خیابان‌هایی بود که قانون پیش‌آمدگی گذرها در آن اجرا شد. این قانون فرم‌های جدیدی را به نما اضافه کرد که معماران سنتی و فرنگ‌رفته هر کدام قرائت خاص خود را از آن داشتند.

۴. تحلیل زیبایی‌شناسی خیابان لاله‌زار

فعالیت در خیابان لاله‌زار از کاربری‌های مختلط تجاری، مسکونی و فرهنگی-هنری تشکیل می‌شده است؛ عموماً مغازه‌ها و تالارها و سالن‌ها در طبقه همکف و اداری، تولیدی و مسکونی در طبقه دو یا سه مستقر شده بودند. این امر باعث گردید فضاهای طبقه همکف که اکثراً عمومی بودند همانند هم و با تفاوت اندکی (در و ویتترین شیشه‌ای در ترکیب با چوب) طراحی شوند و منظری یکپارچه را در طول خیابان تداعی کنند. در مقابل، تفاوت در طراحی طبقات را می‌توان در موارد زیر برشمرد که باعث گردید کاراکتر اصلی خیابان شکل بگیرد (شکل ۱۵):

۱. بدنه‌سازی با الهام از شکل‌ها و تزیینات معماری نئوکلاسیک (آجرکاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری و فلزکاری) - ایجاد خطوط کشیده افقی در نما با ترکیب گچ، آجر، سیمان، سنگ و شیشه؛
۲. ایجاد ریتم و تقارن در نمای اصلی از طریق تکرار عناصر خاص مثل درگاه، رواق و آبچکان؛
۳. طراحی ورودی به مثابه یک عنصر خاص در نقطه‌ای شاخص از نما؛
۴. استفاده از قفسه پلکان در نما با شیشه‌های بلند؛
۵. پیش‌آمدگی بالکن روی ورودی و طراحی نرده‌های آن.

شکل ۱۵: سینما ایران

این بنا مربوط به اواخر پهلوی اول است که زیبایی‌شناسی مصالح آن دوره در ترکیب مصالح (سیمان، فلز، شیشه)، هندسه در تاکیدات افقی و عمودی نما و نیز پیش‌آمدگی ورودی را به خوبی نشان می‌دهد.

ساخته شد و سمت دیگر، باغ باقی ماند. اگرچه تعداد محدودی منابع، خیابان شانزله‌لیزه پاریس را الگوی اولیه لاله‌زار دانسته‌اند اما با توجه به تفاوت معنادار در تناسب این دو خیابان، به نظر نمی‌رسد در بازدید از شانزله‌لیزه، تنها فضای کالبدی مدنظر ناصرالدین‌شاه بوده باشد؛ شانزله‌لیزه خیابانی عریض و طویل است اما لاله‌زار خیابانی کوتاه و کم‌عرض. اشتراکات اصلی لاله‌زار و شانزله‌لیزه در این سال‌ها، در وهله اول، منشأ احداث آن‌هاست که بر باغ و یک محور درخت‌کاری شده تأکید دارد و پس از آن، کاراکتر عمومی^{۱۳} فضا جهت حضور عموم شهروندان است. از این بابت می‌توان گفت زیبایی‌شناسی خیابان لاله‌زار در دوره احداث، شباهت‌های حداکثری با شانزله‌لیزه دارد و هر دو از الگوهای منظرین تبعیت می‌کرده‌اند (مقایسه شکل‌های ۱۶ و ۱۷).

در لاله‌زار، طراحی خطی خیابان با جداره یک‌دست، پرسپکتیوی یک‌نقطه‌ای را برای ناظر ایجاد می‌نمود که بیرون‌زدگی‌های بالکن و فرورفتگی ورودی ساختمان‌ها به آن تنوع می‌داد؛ پرسپکتیو یک‌نقطه‌ای ثابت، ادراکی کلی از خیابان را برای مخاطب به همراه داشت و تنوع در ورودی و بالکن‌ها، فضاهای تاریک و روشنی را رقم می‌زد که باعث می‌گردید خیابان برای بیننده خوانا باشد. در مقابل این ادراک کلی، سکانس‌های بصری، پیش چشم ناظر در خیابان لاله‌زار بسیار متنوع است و تفاوت در فرم و تزیینات، هویت‌های مستقل از هر پلاک را به همراه دارد.

۵. جمع‌بندی

لاله‌زار بین سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۳ هجری قمری، در دهه آخر سلطنت ناصرالدین‌شاه، یک تفرج‌گاه طبیعی بود که در سمت غربی آن خانه‌های اشراف و متمولین شهر

شکل ۱۶: منظر خیابان لاله‌زار حوالی سال‌های ۱۲۷۰

(آرشیو دایره‌المعارف بزرگ اسلام، <http://www.cgie.org.ir>)

کرت‌های درخت‌کاری شده در جبهه‌های شرقی و غربی، آمیبانس یک پیاده‌راه درخت‌کاری شده را خلق می‌کند. تولید پرسپکتیو یک‌نقطه‌ای به سمت کوه‌های شمال تهران، منظری قاب‌شده را در اختیار ناظر قرار می‌دهد که تأکیدی بر اهمیت طبیعت نزد ایرانیان است.

شکل ۱۷: منظره شانزله‌لیزه از بالای آرک دو تریومف (۱۸۹۶-۱۸۱۸)

(Lithographie de Félix Benoit, <http://france.jeditoo.com/IleDeFrance/Paris/huitieme/ChampsElysees.html>)

خیابان شانزله‌لیزه با درختان کاشته‌شده در طرفین و وسط آن، از نخستین پیاده‌راه‌های درخت‌کاری شده جهان شناخته می‌شود. خیابان، با تولید پرسپکتیو یک‌نقطه‌ای، از یک سو منظر مونومانتال آرک‌دوتریومف را قاب‌بندی می‌کند و در سوی مقابل، قاب منظرین میدان کنکورد و ورودی باغ شاهی توئیلگی را به ناظر هدیه می‌دهد.

معماران آن دوره، تفسیری متفاوت از این اقتدارگرایی را حکایت می‌کند. علی‌رغم اینکه در این دوره، اجتماع نقش ضعیفی نسبت به حکومت در جهت‌دهی به تصمیمات داشته اما تفسیر معماران ایرانی فرنگ‌رفته از قوانین شهری برای طراحی خیابان، منشأ تولید محصولی شد که ویژگی آن، تنوع شکلی و کارکردی است که نمونه‌های آن، خیابان‌هایی چون لاله‌زار، شاه‌رضا، بوذرجمهری و پهلوی است. از ریشه‌های اصلی این مهم، می‌توان به دو مورد ذیل اشاره کرد:

۱. تحول دیوان‌سالاری: تداوم مدیریتی در دعوت از معماران و طراحان در احداث خیابان‌ها؛
۲. تحول وضع اقتصادی: ورود به باشگاه بین‌المللی معماری و شهرسازی و اعمال نظر دانش‌آموختگان در غرب. تحلیل زیبایی‌شناسی خیابان‌های دوره پهلوی اول، از وجود یک راهبرد مشخص در مدیریت خیابان حکایت دارد که عبارت از تاکید بر جنبه‌های هنری در زیبایی خیابان است. این امر در خیابان لاله‌زار که کاراکتری فرهنگی دارد بیش‌تر بروز می‌کند و جنبه‌های زیبایی‌شناسی خیابان با جنبه‌های فعالیتی آن هماهنگ است. منظره‌پردازی حاکم بر خیابان لاله‌زار با توجه به معیارهای زیبایی‌شناسی آن را می‌توان به منظری «میزان‌سن» شده تشبیه کرد به نحوی که گویی همه چیز با هم در تطابق حداکثری است. این تطابق حداکثری از مزیت‌های نسبی خیابان لاله‌زار محسوب می‌شود که بعدها در دوره پهلوی دوم و پس از انقلاب موجب گردید هم‌چنان مورد توجه مدیریت شهری قرار گیرد و رویکردهای مداخله در آن، همواره بر روحیه فرهنگی و زیبایی‌شناسی هنری خیابان تاکید داشته باشد.

لاله‌زار در دوره قاجار احداث و به عرصه تفرجی نهادهای حکومتی تبدیل شد اما در دوره پهلوی اول با عجین شدن با زندگی روزمره شهرنشینان، به عرصه فراغت مردمی و عمومی بدل گشت؛ لذا دوره قاجار را می‌توان دوره تولد و پهلوی اول را دوره شکوفایی لاله‌زار پنداشت. در نقشه‌های اوایل قاجار، از این خیابان اثری نیست اما در اواخر آن دوره، لاله‌زار در نقشه‌های جدید ظاهر شده و مورفولوژی یک خیابان اصیل ایرانی متناسب با معیارهای خیابان باغ ایرانی را دارد. پس از آن، با تصمیم مقامات حکومتی پهلوی اول جهت توسعه شهر بر مبنای احداث خیابان، لاله‌زار، هم‌تراز خیابان‌های جدید چون شاه‌رضا، جایگاه ویژه‌ای می‌یابد که متأثر از تاریخ آن و ادراک عمومی تهرانی‌ها از آن به مثابه «فضای جمعی» است. لذا می‌توان گفت سیاست‌های زیباسازی خیابان لاله‌زار در دوره قاجار از قوانین سنتی و در دوره پهلوی اول از اندیشه‌های حاکمیت که در تثبیت قوانین جدید شهری با نیم‌نگاهی به معماری مدرن و منشور آتن بروز می‌یابد، پیروی می‌کرد. حاکمیت در دوره پهلوی اول، با دو رویکرد تاکید بر هندسه و تجسم یافتن ماده خیابان، زیبایی‌شناسی لاله‌زار را به یک امر هنری ارتقاء داد تا معماران و طراحان در ترکیب فرم، رنگ و ماده، خیابانی ملی‌گرا طراحی کنند که قرائتی از معماری باستانی ایران باشد.

۶. نتیجه‌گیری

خیابان همواره تناسبی از قدرت حکومت و اجتماع در اداره جامعه بوده است. بر همین اساس، بنیان شکل‌گیری خیابان‌های دوره پهلوی اول را می‌بایست تعریف جایگاه قدرت سیاسی در شهر بدانیم؛ اما محصول خلق شده توسط

پی‌نوشت

1. Napoléon III (1808-1873)
2. Georges-Eugène HAUSSMANN (1809-1891)
3. Adolf HITLER (1889-1945)
4. Albert SPEER (1905-1981)
5. MorphoCity Pluridisciplinary Research Group. (Project Introduction: <https://www.lavue.cnrs.fr/contrats-de-recherches/article/anr-monumovi-1704>)
6. Jakob Eduard POLAK (1818-1891)
7. Avenue des Champs-Élysées
8. Claude Mathieu de GARDANE, French General and Diplomat for the Revolution and the Empire (1766-1818)
9. Ernest ORSOLLE (1858 - ?)
10. Le Comptoir
11. Heinrich Ferdinand Karl BRUGSCH, German Egyptologist (1827-1894)
12. Jacques Tarbé de Saint-Hardouin (1899-1956)
13. Public Character

فهرست منابع

- آتشین‌بار، محمد و متدین، حشمت‌الله. (۱۳۹۷). «زوال بعد معنایی خیابان در ایران از دوران باستان تا امروز». *باغ نظر*، ۱۵(۶۷)، ۷۱-۸۰. doi: <https://dx.doi.org/10.22034/bagh.2018.80615>
- آتشین‌بار، محمد. (۱۳۹۲). *خیابان؛ مطالعه تطبیقی منظر خیابان در تاریخ معاصر تهران*. رساله دکتری. دانشگاه تهران.
- اتحادیه، منصوره. (۱۳۷۷). اینجا تهران است... مجموعه مقالاتی درباره طهران ۱۲۶۹-۱۳۴۴ ه.ق. تهران: تاریخ ایران. <https://literaturelib.com/uploads/books/pdf>
- امانت، عباس. (۱۳۸۳). *قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۳۱۳-۱۲۴۷)* (ترجمه حسن کامشاد). تهران: کارنامه، مهرگان.
- اورسل، ارنست. (۱۳۵۳). *سفرنامه ارنست اورسل* (ترجمه علی اصغر سعیدی). تهران: زوار.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۸). *معماری معاصر ایران: تکاپوی بین سنت و مدرنیته*. تهران: هنر معماری قرن.
- برومندی، فریدون. (۱۳۸۷). «خیابان لاله‌زار». *معمار*، (۵۳)، ۲۱-۱۸.
- بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۵). «عوامل مؤثر بر شکل‌گیری معماری و شهرسازی در دوره پهلوی اول». *مدرس هنر*، (۱)، ۸-۱. <http://www.ensani.ir/file/download/article/20101018161259-%20شهرسازی%20در%20دوره%20پهلوی%20اول.pdf>
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۵). *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*. تهران: آرمانشهر.
- پولادوند، محمدرضا. (۱۳۸۹). *سی سال محکومیت لاله‌زار*. تهران: جمهوری.
- پورحسن، نیایش. (۱۳۸۸). «یادگاری متروک از روزگار پرشکوه تئاتر لاله‌زار». *نمایش*، مهر و آبان ۱۳۸۸ (۱۲۱-۱۲۲). ۳۳-۲۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1001647>
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان* (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: خوارزمی. https://www.academia.edu/35714826/sفرنامه_پولاک_دوره_قاجار
- ترقی، گلی. (۱۳۷۱). *خاطره‌های پراکنده*. تهران: باغ آینه. <https://mihanebook.com/wp-content/uploads/2021/02/های-پراکنده.pdf>
- تهمای، داریوش. (۱۳۸۶). *گذری بر طهران*. تهران: ابریشمی‌فر.
- جمشیدزاده، ابراهیم. (۱۳۹۰). *آسیب‌شناسی نظام ساخت‌وساز ساختمان در نظام مدیریت شهری*. تهران: سری منابع آموزشی شهرداری‌ها. مجری: شهرداری ساری، شهرداری کرمان، پژوهشکده فرهنگ و هنر جهاد دانشگاهی. (تهران: راه‌دان - سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور).
- حبیبی، سیدمحسن و اهری، زهرا. (۱۳۸۷). «لاله‌زار، عرصه تفرج. از باغ تا خیابان (شکل‌گیری خیابان به‌سبک اروپایی در دوره ناصرالدین‌شاه)». *هنرهای زیبا*، ۳۴(۰)، ۱۵-۵. https://journals.ut.ac.ir/article_19405_6cb7113c3d5fd40359c1090d6099893.pdf
- ذکاء، یحیی. (۱۳۴۹). *تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی ایران و راهنمای کاخ گلستان*. تهران: انجمن آثار ملی.
- شعبانی، امامعلی و کامیاب، جمال. (۱۳۹۱). «سیاست شهری در تاریخ معاصر ایران (۱۲۹۹-۱۳۲۰ شمسی) با تاکید بر فضاهای عمومی شهر تهران». *باغ نظر*، ۹(۲۳)، ۹۲-۸۳. http://www.bagh-sj.com/article_2458_e28e4b094e391622a36e972a54f36b5.pdf
- شهری‌باف، جعفر. (۱۳۸۳). *طهران قدیم*. تهران: معین.
- شیرازیان، رضا. (۱۳۹۷). *تهران‌نگاری: طهران در مطبوعات دوره قاجار (دوره‌های ناصری و مظفری)*. تهران: دستان.
- قانون احداث و توسعه معابر و خیابان‌ها. مصوب ۲۷ آبان ماه ۱۳۱۲ شمسی مصوب مجلس شورای ملی دوره نهم. اصلاح شده در ۱۷ اردیبهشت ماه ۱۳۲۰ مصوب مجلس شورای ملی دوره نوزدهم. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92834>
- کریمان، حسین. (۱۳۵۵). *تهران در گذشته و حال*. تهران: انتشارات رامین.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). *معماری دوره پهلوی اول، دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- منصوری، مریم‌السادات. (۱۳۹۸). «آب، منشا زیبایی در باغ ایرانی» *منظر*، ۱۱(۴۸)، ۴۳-۳۲. MANZAR.2019.199222.1994/10.22034
- ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۶۹). *روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر فرنگستان*. به‌کوشش دکتر محمداسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها. سازمان اسناد ملی ایران. تهران: رسا. <http://asmaneketab.ir/product/کتاب-روزنامه-خاطرات-ناصرالدین-شاه-در-س-2>
- نجمی، ناصر. (۱۳۵۶). *دارالخلافت تهران [چاپ چهارم]* (چاپ اول ۱۳۴۸). تهران: امیرکبیر.
- نوربخش، مسعود. (۱۳۸۱). *تهران به روایت تاریخ [چاپ اول]*. تهران: نشر علم.
- هدایت، مهدی. (۱۳۷۵). *خاطرات و خطرات، توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من*. تهران: زوار.
- «Lalehzar Digital Project» (پروژه دیجیتال لاله‌زار). طرح تحقیقاتی گروهی در مؤسسه مطالعات فارسی روشن، دانشگاه مریلند، ایالات متحده آمریکا. ۲۰۱۸ تا کنون. <https://persdig.umd.edu/#street www.lalehzardistrict.org>